

سفرنامه‌ی مکه^س

از یک عالم گرد دوره‌ی قاجار (۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ هجری قمری)

نویسنده:

محمود بن عبدالکریم خا، (ملک الکلام مجدی کردستانی)

بر مبنای پژوهش سیاح حسین

(دانشجوی دکترای تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران)

انتشارات کردستان

سنه

تمام حقوق مادی و معنوی این کتاب محفوظ و مخصوص
انتشارات کردستان (سندج) است
و هرگونه تجدید چاپ یا استفاده الکترونیکی و دیجیتالی از آن،
بدون اطلاع و اجازه ناشر، ممنوع و خلاف اصول شرعی و اخلاق
و قابل پیگرد قانونی است.

- سرشناسه : مجدی کردستانی، عبدالمجید، ۱۳۳۰-۱۳۰۶.
- عنوان و نام پدیدآور : سفرنامه مکه از یک عالم کرد دوره قاجاری (۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ هجری)
- موضوع : محمد بن عبدالکریم خان (ملک الکلام مجدی کردستانی) ؛
سندج ؛ پژوهش سیدسعید حسینی.
- مشخصات نشر : سندج انتشارات کردستان، ۱۳۹۸.
- مشخصات ظاهری : ۵/۱۴×۵/۱۴ س.م.
- شابک : ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۹۸۰ - ۳ - ۹
- وضعیت فهرست نویسی : فیپا
- موضوع : مجدی کردستانی، عبدالمجید، ۱۳۳۰-۱۳۰۶.
- موضوع : سفرنامه‌های ایرانی -- ۱۱ ق.
- موضوع : 19th century -- Travelers' writings, Iranian
- موضوع : حج -- خاطرات
- موضوع : Hajj -- Diaries*
- موضوع : عربستان سعودی -- سیر و سیاحت -- متون -- قرن ۱۴.
- موضوع : Saudi Arabia -- Description and travel
- موضوع : 20th century Early works to -
- شناسه افزوده : حسینی، سیدسعید، ۱۳۷۱، - مصحح
- رده بندی کنگره : DSR1۳۲۵
- رده بندی دیویی : ۰۷۴۰۴۲/۹۵۵
- شماره کتابشناسی ملی : ۵۹۶۳۷۳۳

سفرنامه‌ی مکه

سفرنامه‌ی مکه	✓ نا کتاب:
محمود بن عبدالکریم (ملک الکلام مجدی کردستانی)	✓ مؤلف:
سید سعید حسینی	✓ تحقیق و بازنگری:
اول ۱۳۹۹	✓ نوبت چاپ:
۵۰۰ جلد	✓ تیراژ:
۱۹۴ صفحه‌ی رقی	✓ تعداد صفحات:
انتشارات کردستان	✓ ناشر:
۹۷۸ - ۹۶۴ - ۹۸۰ - ۳۷۳ - ۹	✓ شابک:

✓ قیمت: ۱۰,۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

۱۰	۱. مقدمه پژوهشگر.....
۱۰	۱-۱ سفرنامه‌نویسی در میان کردها.....
۱۴	۲-۱. اهمیت صحیح اثر در پژوهش‌های کردشناسی.....
۱۶	۳-۱. شناخت نگاره بر اساس متن سفرنامه.....
۲۱	۱-۳-۱. گردآوری نوشته.....
۲۳	۲-۳-۱. مذهب و سریش، فکری و طریقتی نویسنده.....
۲۸	۳-۳-۱. خانواده نویسنده.....
۲۸	۴-۱. رنج و زحمت‌های سفر حج بر اساس گزارش نگارنده.....
۳۲	۵-۱. پاره‌ای از آداب و رسوم کردها در خصوص حج و حجاج.....
۳۶	۶-۱. اوضاع اجتماعی کردستان عهد قاجاری در برتو این اثر.....
۳۸	۷-۱. سبک ادبی اثر و خط مشی کلی نویسنده در نگارش آن.....
۴۱	۸-۱. ملک‌الکلام مجدی کردستانی، صاحب سفرنامه.....
۴۶	۹-۱. معرفی و نقد چاپ‌های پیشین سفرنامه.....
۴۹	۱۰-۱. مشخصات نسخه خطی سفرنامه.....
۵۰	۱۱-۱. روش تصحیح.....
۵۳	۲. [متن سفرنامه].....
۵۳	۱-۲. بسم الله الرحمن الرحيم.....
۵۳	۲-۲. [هم‌سفرها].....
۵۴	۳-۲. [آغاز سفر].....

- ۴-۲. [زنجان] ۵۶.
- ۵-۲. [سختی های راه] ۵۷.
- ۶-۲. [اردبیل و دیدنی های آن] ۶۰.
- ۷-۲. [گردنه آستارا] ۶۳.
- ۸-۲. [یک عبور سخت] ۶۵.
- ۹-۲. [آستارا] ۶۷.
- ۱۰-۲. [بادکوبه] ۶۹.
- ۱۱-۲. [کالسکه بخار] ۷۱.
- ۱۲-۲. [تفلیس] ۷۳.
- ۱۳-۲. [بزرگ بازار] ۷۶.
- ۱۴-۲. [عید دُغلا] ۷۷.
- ۱۵-۲. [خواب سرشته ساز] ۷۹.
- ۱۶-۲. [اقامت طولانی در استانبول] ۸۱.
- ۱۷-۲. استانبول ۸۱.
- ۱-۱۷-۲. تربت یوشع نبی، علیه السلام ۸۴.
- ۲-۱۷-۲. مشهد ایوب انصاری، رضی الله عنه ۸۴.
- ۳-۱۷-۲. تربت سلطان محمد فاتح ۸۵.
- ۴-۱۷-۲. مسجد ایاصوفیه ۸۵.
- ۵-۱۷-۲. سایر مساجد ۸۶.
- ۶-۱۷-۲. سلام بُغ ۸۶.
- ۷-۱۷-۲. دولمه ۸۸.
- ۸-۱۷-۲. ترسایه خانه ۸۹.
- ۹-۱۷-۲. توپ خانه ۹۱.
- ۱۰-۱۷-۲. کارخانه کاغذسازی ۹۱.
- ۱۱-۱۷-۲. قز قلّه ۹۱.
- ۱۲-۱۷-۲. یانقین قلّه ۹۲.
- ۱۳-۱۷-۲. ایضاً یانقین قلّه ۹۲.

- ۹۳..... ۲-۱۷-۱۴. برمن تیرک
- ۹۳..... ۲-۱۷-۱۵. ستون سنگ
- ۹۳..... ۲-۱۷-۱۶. ایضاً ستون دیگر
- ۹۴..... ۲-۱۷-۱۷. ایضاً ستون دیگر
- ۹۴..... ۲-۱۷-۱۸. کُپری
- ۹۴..... ۲-۱۷-۱۹. ایضاً کُپری
- ۹۵..... ۲-۱۷-۲۰. موزه خانه
- ۹۵..... ۲-۱۷-۲۱. تکیه حضرت مولانا، قدس سره
- ۹۶..... ۲-۱۷-۲۲. تونل
- ۹۶..... ۱۷-۲۱. بیک زه
- ۹۷..... ۲-۷-۲۴. غار راجه
- ۱۰۴..... ۱۸-۲. سویس
- ۱۰۵..... ۱۹-۲. بحر احمر
- ۱۰۷..... ۲-۲۰. جده
- ۱۱۲..... ۲-۲۱. مکه معظمه
- ۱۱۳..... ۲-۲۲. مسجد الحرام
- ۱۱۶..... ۲-۲۳. جمعه سلخ
- ۱۱۷..... ۲-۲۴. رائغ
- ۱۲۰..... ۲-۲۵. مدینه منوره طیبه، زادها الله تکریماً و تعظیماً
- ۱۲۱..... ۲-۲۵-۱. مسجد النبی
- ۱۲۶..... ۲-۲۶. ینوع
- ۱۳۳..... ۲-۲۷. ابوشهر
- ۱۳۴..... ۲-۲۸. بصره
- ۱۳۵..... ۲-۲۹. زبیر
- ۱۳۶..... ۲-۲۹-۱. حضرت شیخ حسن بصری، رضی الله عنه
- ۱۳۶..... ۲-۲۹-۲. مسجد حضرت علی، کرم الله وجهه
- ۱۳۶..... ۲-۲۹-۳. حضرت طلحه، رضی الله عنه

- ۱۳۷..... حضرت انس بن مالک، رضی الله عنه. ۴-۲۹-۲
- ۱۳۸..... عماره. ۳۰-۲
- ۱۴۱..... دارالسلام. ۳۱-۲
- ۱۴۲..... حضرت یوشع ابن نون، علیه السلام. ۱-۳۱-۲
- ۱۴۲..... حضرت امام موسی کاظم و امام محمد تقی، رضی الله عنهما. ۲-۳۱-۲
- ۱۴۳..... کاظمیه. ۳-۳۱-۲
- ۱۴۳..... حضرت حبیب عجمی، قدس سره. ۴-۳۱-۲
- ۱۴۳..... برج عفرقوف. ۵-۳۱-۲
- ۱۴۴..... حضرت شیخ الجن و الانس، عبدالقادر جیلانی، رضی الله عنه. ۶-۳۱-۲
- ۱۴۵..... حضرت شیخ شهاب الدین عمر سهروردی، قدس سره. ۷-۳۱-۲
- ۱۴۵..... حضرت امام اعظم ابوحنیفه نعمان ابن ثابت کوفی، رضی الله عنه. ۸-۳۱-۲
- ۱۴۶..... اعظمیه. ۹-۳۱-۲
- ۱۴۶..... مدرسه زلامیه. ۱۰-۳۱-۲
- ۱۵۱..... کربلای معلی. ۳۲-۲
- ۱۵۶..... حضرت ابوالبشر ادم و نوح، علیهما السلام. ۱-۳۲-۲
- ۱۵۶..... حضرت هود و صالح، علیهما السلام. ۲-۳۲-۲
- ۱۵۶..... حضرت امام الانمه امیرالمؤمنین علی، علیه السلام و وجهه. ۳-۳۲-۲
- ۱۵۸..... مسجد کوفه. ۴-۳۲-۲
- ۱۵۹..... مدفن حضرت یونس، علیه السلام. ۵-۳۲-۲
- ۱۵۹..... کوفه. ۳۳-۲
- ۱۶۲..... قصر شیرین. ۳۴-۲
- ۱۶۵..... کرند. ۳۵-۲
- ۱۶۶..... ماهی دشت. ۳۶-۲
- ۱۶۷..... کرمانشهان. ۳۷-۲
- ۱۶۷..... عمادیه. ۱-۳۷-۲
- ۱۶۸..... بیستون. ۲-۳۷-۲
- ۱۶۸..... طاق بستان. ۳-۳۷-۲

۲-۳۷-۴. حضرت اویس قرنی، رضی الله عنه ۱۷۲

۳. پیوست‌ها ۱۷۶

۳-۱. تصاویری از نسخه خطی ۱۷۷

۳-۲. تصاویر ملک الکلام مجدی ۱۸۱

۳-۳. بحر طویل ۱۸۳

۳-۴. قصیده‌ای از ملک الکلام ۱۸۷

۴. منابع و آخذ ۱۹۲

فهرست تصاویر

تصویر ۱: صفحه اول نسخه خطی کتابخانه ملی ایران ۱۷۷

تصویر ۲: صفحه‌ای از نسخه خطی کتابخانه ملی، که دارای حاشیه است. ۱۷۸

تصویر ۳: صفحه‌ای از نسخه خطی نسخه که در آن اشعار مدح حسین بن علی (ع) آمده‌اند. ۱۷۹

تصویر ۴: صفحه آخر نسخه خطی سفرنامه ۱۸۰

۱. مقدمه پژوهشگر

۱-۱. سوانح نویسی در میان کردها

مسلمانان هم‌پایان سایر ملل جهان و نیز تحت تأثیر آموزه‌های اسلامی و تشویق‌های قرآنی به سفر و زیارت، به مسافرت علاقه‌مند بودند و البته کنجکاوی فراوانی برای شناخت جهان پیرامون خود داشتند و آثاری چون «المسالك و الممالك» اصطخری، «احسن التمام فی معرفة الاقالیم» مقدسی، «نزهة المشتاق» ادریسی، «مروج الذهب و معادن الجواهر» مسعودی و «تحقیق ما لیلهند» بیرونی در این راستا پدید آمده‌اند. برخی گزارش‌های سفر دانشمندان اسلامی چون «سفرنامه» از ناصر خسرو قبادیانی و «تحفة النظار و غرایب الامصار»، مشهور به رحلة ابن بطوطه، از شناخته‌شده‌ترین آثار سفرنامه‌نویسی تمدن اسلامی به حساب می‌آیند. در دوره قاجاری، به‌ویژه از سال ۱۲۰۰ هجری به این سو، سفرنامه‌نویسی یا به اصطلاح آن روزگار «روزنامه سفر» با استقبال و توجه رجال و بزرگان عصر قاجار - که به تألیف و نگارش علاقه بسیاری داشتند - روبه‌رو شد. علاوه بر سفرنامه‌های فراوانی که نویسندگان غیرایرانی درباره ایران زمان قاجار نوشتند، خود ایرانیان هم سفرنامه‌ها و خاطرات فراوانی از خود بر جای گذاردند که برخی از آن‌ها به اوضاع داخلی ایران و بعضی به خارج از ایران

اختصاص دارد. این حرکت عمدتاً به پیروی از آثار مشابهی بود که برخی غربیان از قرن چهاردهم میلادی به این سو، تحت عنوان سفرنامه نوشته و به مرور در هند و ایران در دسترس ایرانیان قرار گرفته بود و برخی از آن‌ها - که به نوعی به ایران مربوط می‌شد - سخت مورد علاقه درباری‌های ایران قرار داشت.^۱

برخی از دانشمندان کرد نیز به ثبت خاطرات و شرح زندگانی خود پرداخته‌اند، اما کم‌تر آثاری به شیوه سفرنامه از آنان بر جای مانده است. نویسندگان کرد شرح مسافرت‌های خود، اعم از سفرهای تحصیلی و علمی در دوران طبیبی، سفرهای زیارتی، سیاحتی و تفریحی خود را بعضاً در قالب شرح حال خود آورده‌اند. پنهان‌چه ملا عبدالکریم مدرس چنین کرده است.^۲ وی و بسیاری دیگر از دانشمندان، برخی مسافرت‌های خود را، نه جداگانه و در قالب اثری چون سفرنامه، بلکه به عنوان روی دادهایی از زندگی و خاطرات خود ثبت کرده‌اند. چنین رویکردی به شرح و تفسیر نویسی در بین دانشمندان کرد، باعث شده تا آثار آنان مشحون از اطلاعات تاریخی و مردم‌شناسی ارزشمندی باشد؛ چرا که آنان اطلاعات جغرافیایی و تاریخی خود درباره کشورشان را - که گاه از طریق مسافرت‌هایشان به دست می‌آوردند - در جای جای شرح حال خود به صورت پراکنده ثبت می‌کردند. خاطرات دیوان‌بیکگی، سرگذشت نوردشت میرزا حسین دیوان‌بیکگی از سال‌های ۱۲۷۵ تا ۱۳۱۷ هجری، از جمله چنین آثار است که در

۱. علی صوفی، علی‌رضا و زاور، علی‌اکبر، «سفر زیارتی حج در دوره قاجار بر مبنای سفرنامه‌های رجال دوره قاجاری»، ص ۲۲

۲. عنوان زندگی‌نامه خودنوشت ماموستا عبدالکریم مدرس (۱۳۲۳-۱۴۲۶ هجری)، عالم و نویسنده بزرگ معاصر کرد، «پژوهاری ژبان» به معنی روزگار زندگی و به زبان کردی سورانی است.

شرح مسافرت‌هایش، اطلاعات خوبی از اوضاع اجتماعی مناطق چندی از کردستان به دست می‌دهد.^۱ با این حال، برخی نویسندگان کرد به ثبت مشاهدات خود در یک اثر جداگانه پرداخته‌اند. از جمله محمود بن عبدالکریم خان (ملک الکلام مجدی کردستانی) که در سال ۱۳۰۵ هجری از سنجع عازم سفر حج شده است. کاروان آن‌ها مسیر جالبی پیموده و از راه بیجار و زنجان به اردبیل و از آنجا به آستارا رفته است. در آنجا از طریق دریا به بادکوبه رفته، سپس راه خشکی را پیش گرفته و به تفلیس و از آنجا به باطوم رفته‌اند. در باطوم بر کشتی سوار شده و به استانبول رفته‌اند. مسیر آن‌ها از استانبول تا جده با عبور از کانال سوئز نیز از طریق کشتی بوده است. آن‌ها از جده به مکه و عرفات و سپس به مدینه و یبوع رفته‌اند. دوباره در جده بر کشتی سوار شده و به بصره رفته‌اند و از آنجا از طریق رودخانه فرات، بغداد رفته‌اند. سری به کربلا و نجف زده و دوباره به بغداد بازگشته و مسیر خود را از طریق کرمانشاه به سنندج ادامه داده‌اند؛ سفری که در مجموع ده ماه و هجده روز طول کشیده و پژوهش پیش رو، تصحیح همان سفرنامه است.

سلیم خان تکابی، حاجی کُرد اهل سنت نیز سفرنامه‌ای به اسم «حج‌نامه» به سال ۱۳۱۰ هجری دارد که آقای رسول جعفریان آن را در عنوان سی‌امین سفرنامه، در ابتدای جلد ششم مجموعه «پنجاه سفرنامه حج قاجاری»، به چاپ رسانده است. مسیر حرکت کاروان آن‌ها نیز، از تبریز به سمت باکو و از آنجا به تفلیس و سپس استانبول بوده و در ادامه از طریق کشتی به مصر و شهرهای قاهره و اسکندریه رفته‌اند. از آنجا که کاروان ابتدا قصد عزیمت به مدینه داشته، از

طریق دریای سرخ به بندر یمن رفته است و سپس کاروانیان از آن جا با شتر خود را به مدینه رسانده‌اند. رفتن کاروان آن‌ها از مدینه به مکه یازده شبانه‌روز طول کشیده است.^۱ «از حریم تا حرم» عنوان سفرنامه حاج ابوالحسن خان فخرالملک اردلان به عتبات عالیات است. نویسنده از امرا و وزاری عصر قاجاری است^۲ که در سال ۱۳۰۴ هجری به زیارت اماکن متبرکه عراق رفته و در سفرنامه خود اطلاعات قابل توجهی درباره جغرافیای ارتباطی شهرها و نیز بناهای تاریخی آورده است. عبدالله بیگ ملقب به مصباح‌الدیوان ادب (۱۲۷۷-۱۳۰۴ هجری)، شاعر، نقاش و خطاط که دوره قاجاری نیز سفرنامه‌ای دارد که گویا هنوز به چاپ نرسیده است. او، که چک او، گزارشی از سفرش در سال ۱۳۳۲ هجری به استانبول است که در همان جا نگاشته و در آن، علاوه بر مباحث معمول هر سفرنامه و شرح جغرافیای برخی اماکن، درباره پیشرفت دانش و فناوری بحث کرده و به مقایسه اوضاع علمی و فنّی مکران با عثمانی آن دوره پرداخته است. از محمد طه بن یحیی کردی بالیسانی، که در سده دوازدهم هجری (زنده در ۱۱۵۵ هجری)^۳ نیز، سفرنامه‌ای به زبان عربی باقی مانده که عماد عبدالسلام رنوف آن را تصحیح و با عنوان «رحلة طه الکردي البالیانی فی العراق و بلاد الشام و الاناضول و مصر و الحجاز» در سال ۲۰۰۲ میلادی به چاپ رسانده است؛ عنوانی که به صورت گویا سفرنامه و مقاصد نگارنده را معرفی می‌کند. از سفرنامه‌های متأخرتر کردها نیز می‌توان سفرنامه اسماعیل ابرحیزی و سید حسن تقی‌زاده به شهرهای مراغه و ساوجبلاغ در سال ۱۳۲۷ هجری را نام برد که

۱. جعفریان، رسول، «سفرنامه سلیم خان نکابی و ماجرای وبای مکه در سال ۱۳۱۰ هجری»، ص ۱۶۳.

۲. خطیبی، ابوالفضل، ابوالحسن خان اردلان (مدخل دایرة المعارف بزرگ اسلامی)، ج ۱، ص ۳۳۵.

۳. کحاله، عمر رضا، «معجم المؤلفین»، ج ۳، ص ۳۷۱.

در چند بخش و چند شماره از مجله خاطرات وحید به سال ۱۳۵۳ (شماره‌های ۳۳ و ۳۴، ۳۶، ۳۸، و ۴۰) به چاپ رسیده است.

به علاوه این موارد، عناوینی از سفرنامه‌های علمای کرد نیز وجود دارد که پژوهشگر هنوز به اطلاعات کاملی درباره آن‌ها دست نیافته است. از جمله سفرنامه‌ای از آن یوسف مجمری که گویا محقق به نام آقای رئوف رهنمون در حال تصحیح آن است. سفرنامه دیگر به یکی از علمای کرد به نام ملا محمد کزوری منسوب است. ماموستا سید حسن چوری نیز سفرنامه‌ای به زبان فارسی و ماموستا ملا رضا سبلاخی، سفرنامه‌ای به زبان کردی داشته‌اند. درباره این دو سفرنامه اخیر، امید قدری اطلاع به دست آمد که نسخه خطی آن‌ها، اگر چه به صورت ناقص، اما نزد کسانی که دارای می‌شود و هنوز به چاپ نرسیده‌اند.

۲-۱. اهمیت تصحیح این اثر در پژوهش‌های کردشناسی

به صورت کلی سفرنامه‌ها از جمله منابع ارزشمند هستند که اطلاعات و آگاهی‌های ریز و گاه بسیار مهمی را در اختیار پژوهشگران و محققان می‌گذارند. بسیاری از نکاتی که در نوشته‌های معمولی از آن‌ها غایت به عمل می‌آید، در سفرنامه‌ها به آن‌ها توجه می‌شود. نام شهرها، افراد، رفتارهای مردم، نام روستاها، قصبات، رودها، کوه‌ها، غذاها، آداب و سنن، قتل و غارت‌ها و ده‌ها آگاهی‌های ریز و درشت را در سفرنامه‌ها می‌توان یافت.^۱ معمولاً مخاطبان چنین اثری «پژوهشگرانی از رشته‌های مختلف هستند که می‌توانند مواد اولیه کارهای

پژوهشی خود را در این آثار بیابند: علوم اجتماعی، جغرافیا، تاریخ، مسایل فرقه‌ای و ملل و نحلی و بسیاری از گرایش‌های دیگر که پژوهشگران آن حوزه‌ها می‌توانند از سفرنامه‌ها استفاده کنند».^۱

با استفاده از سفرنامه‌ها - در این جا سفرنامه‌های حج - می‌توان به اطلاعات ارزشمندی در حوزه‌ی کردشناسی نیز دست یافت. با مطالعه‌ی سفرنامه‌های حج می‌توان به پاسخ پرسش‌هایی از این دست که «کردها چگونه به سفر حج می‌رفتند؟ آنان برای رسیدن به حجاز چه مسیرهایی انتخاب می‌کردند؟ از چه وسایلی در حمل و نقل استفاده می‌کردند؟ چه طبقاتی از مردم توانایی گزاردن سفر حج را داشتند؟ گروه‌های کردی حاجی، چند نفره بوده‌اند؟» رسید. با بررسی دقیق گزارش‌های یک حاجی کرد در سفرنامه‌اش می‌توان نوع نگرش یک حاجی و عالم کرد درباره‌ی جهان اطرافش را نیز ارزیابی کرد و شیوه‌ی برقراری ارتباط کردها در سفرهایشان با سایر ملل را بازشناخت. هم‌چنین می‌توان به برخی آداب و رسوم کردها در خصوص حج و حج‌پی برد و اوضاع اجتماعی و امنیتی کردستان را از با بررسی لایه‌های مختلف تاریخ متن سفرنامه‌ها استخراج کرد. به صورت کلی، نگرش‌ها و گرایش‌های فکری مسافر کرد در این گونه آثار نمود بیشتری دارند و به همین دلیل این آثار برای بازشناخت جهان‌شناسی و طرز تفکر مردمان کرد بسیار ارزشمند به حساب می‌آیند.

۱. جعفریان، رسول، «انتشار پنجاه سفرنامه حج از دوران قاجاری»، ص ۹۸.